

Э.Т. Бердиев, Э.Т. Ахмедов

ТАБИЙ ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР

Тошкент

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

Э.Т. Бердиев, Э.Т. Ахмедов

ТАБИЙ ДОРИВОР ЎСИМЛИКЛАР

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан 5А411100 – Доривор ўсимликларни етиштириш технологияси йўналишлари бўйича таҳсил олувчи бакалаврлар учун ўқув қўлланма сифатида тавсия этилган.

Тошкент 2017

**Э.Т. Бердиев, Э.Т. Ахмедов. Табиий доривор ўсимликлар
(ўқув қўлланма). - Тошкент, ЎЗР ФА Минитипографияси, 2017. - 252 бет.**

Ўқув қўлланмада Ўзбекистоннинг тоғ, тўқай ва кум-сахро ўрмонларида учрайдиган маҳаллий ҳамда интродукция қилинган доривор дарахт-бута ва ўт ўсимликларнинг шифобахшлик хусусиятлари ва уларнинг инсон саломатлигини сақлашдаги аҳамияти ҳақида маълумотлар келтирилган. Ўқув қўлланмани тайёрлашда илмий лойиҳалар доирасида ўтказилган илмий тадқиқот натижалари, доривор ўсимликларни маданийлаштириш бўйича олиб борилган илмий-амалий ишларнинг натижалари, ишлаб чиқариш тажрибалари ва доривор ўсимликлардан фойдаланиш бўйича бошқа илмий-тарихий манбалар ҳамда интернет маълумотларидан фойдаланилган. Муаллиф, кишлоқ хўжалиги фанлари номзоди, доцент Бердиев Э.Т. раҳбарлик қилган ва иштирок этган қуйидаги VII.1.10 *“Разработать способы размножения и агротехнику создания промышленных насаждений барбариса, шиповника и облепихи в горах Средней Азии”* мавзусидаги Ўзбекистон ўрмон хўжалиги илмий-тадқиқот институти қошида ўтказилган илмий-амалий лойиҳа, ҚХА-7-069V *“Нон жийданинг серҳосил ва йирик мевали шакллари танилаш ва вегетатив кўпайтириш усуллари ишлаб чиқиш”* мавзусидаги илмий-амалий лойиҳа, ҚХА-7-069V *“Ўзбекистонда наъматак, зирк ва чаканданинг биохилмаҳиллиги, истиқболли шакллари танилаш, селекцион баҳолаш ва кўпайтириш усуллари ишлаб чиқиш”* мавзусидаги илмий-амалий лойиҳа, ҚХИ-5-029-2015 *“Чаканданинг истиқболли шакллари кўчатларини етиштириш ва он плантациясини барпо этиш”* ва ҚХИ-5-050-2015 *“Шарқ жийдасининг истиқболли шакллари асосида он плантациясини барпо этиш”* мавзусидаги Тошкент давлат аграр университети қошида ўтказилган инновацион лойиҳалар доирасида ўтказилган илмий-тадқиқот натижаларидан кенг фойдаланилган.

Ўқув қўлланмада *“Bioversity International UNEP/ GEF In siti/ On farm сохранение и использование агробиоразнообразия (плодовые культуры и их дикие сородичи) в Центральной Азии”* халқаро лойиҳаси доирасида ўтказилган илмий тадқиқот натижаларидан ҳам фойдаланилган.

Ўқув қўлланмада ўрмонларнинг асосий доривор дарахт-бута ва ўт ўсимликлари, уларни хом-ашёсини тайёрлаш, қуриштириш ва сақлаш услублари баён қилинган.

Ўзбекистонда доривор дарахт-бута ва ўт ўсимликларни интродукция қилиш ва саноат миқёсида ўстириш ва парваришлаш агротехникаси, уларни табиий захираларини муҳофаза этиш ва уларни биологик захираларидан оқилона фойдаланиш имкониятлари кўрсатилган.

Ўқув қўлланма ўрмон хўжалиги, боғдорчилик ва доривор ўсимликларни етиштириш билан шуғулланувчи мутахассислар, фермерлар, талабалар, магистрлар ва кенг китобхонлар оммаси учун мўлжалланган.

Тақризчилар:

Т.Х. Махкамов - Ўзбекистон Республикаси ФА Ўсимлик ва ҳайвонот олами генофонди институтининг катта илмий ходими, биология фанлари номзоди,

Э.Т. Ахмедов - ТошДАУ “Ўрмончилик ва экология” кафедраси доценти, биология фанлари номзоди

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 2016 йил 22 январдаги 26-сонли буйруғига ҳамда Тошкент давлат аграр университети Илмий Кенга-шининг 2015 йил 7 февралдаги 4-сонли баённома қарорига биноан нашрга тавсия этилган.

КИРИШ

Ўзбекистон ўрмонлари турли-туман доривор дарахт-бута ва ўт ўсимликларига бойлиги билан ажралиб туради. Инсоният ҳаёти ўсимликлар олами билан узвий боғланган, чунки улар инсонни тўйдирган, кийинтирган, даволаган, қурилиш, доривор ва техник хомашё манбаи бўлиб хизмат қилган.

Доривор ўсимликлар инсониятга жуда қадим замонлардаёқ маълум бўлган. Ўсимликлардан нафақат озиқ-овқат, балким биологик фаол моддалар манбаи сифатида кенг фойдаланганлар. Доривор ўсимликлардан шумер цивилизациясида 5000 йил аввал даволаш мақсадларида қўлланганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд. Доривор ўсимликлар узоқ тарихий даврлар мобайнида доривор воситаларнинг ягона манбаи бўлиб хизмат қилган [15].

Ўрта асрлардан бизга шифобахш ўсимликларни таърифи ва уларни инсон саломатлигини яхшилашда қўлланилишига доир кўпгина илмий асарлар етиб келган. Дунё тиббиёт фани ривожига улкан ҳисса қўшган юртдошимиз Абу Али ибн Сино (980-1037) тиббиёт масалаларига 20 дан ортиқ илмий асарлар бағишлаган. Олим 20 йиллар давомидаги ўтказган тиббиёт амалиётида тўплаган тажрибалари асосида 5 жилдлик “Ал-қонун” (“Тиб қонунлари”) асарини яратган, бу асар асрлар мобайнида нафақат араблар, балки Европа шифокорларини ҳам дастур амал бўлиб хизмат қилган. Китобда 500 дан ошиқ доривор ўсимликлар ҳамда улардан тайёрланган 40 дан ошиқ доривор воситалар ҳақида маълумотлар келтирилган. Олимнинг бу машҳур асари кўпгина Европа халқлари тилларига ўгирилган ва чоп этилган, латин тилининг ўзида 16 марта қайта-қайта чоп этилган бўлиб, ҳозирги даврда ҳам бу китоб ўз аҳамиятини йўқотмаган [17].

Ўз замонасининг етук энциклопедист олими Абу Райхон Берунийнинг (973-1048) астронимия, математика, физика, минералогия, геодезия, география ҳамда табиий фанлар тарққиётига қўшган ҳиссаси ниҳоятда улкандир. Беруний яратган илмий асарларининг орасида энг муҳими ва ҳажм жиҳатдан каттаси “Китоб ас-сайдана фи-т-тибб” (Тиббиётда фармакогнозия) китоби ҳисобланади. Бу асарда ўша даврларда шарқ табобатида қўлланилган 674 та доривор ўсимликлар ва 90 та доривор ўсимлик маҳсулотлари ҳақида маълумотлар мавжуд. “Сайдана”да тилга олинган доривор ўсимликларни номи 750 тага етади [19].

Шарқ табобатининг етук намоёндалари, ўз даврининг машхур шифокорлари бухоролик Абу Али Ибн Сино, хоразмлик Абу Абдаллах Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абу Бакр Муҳаммад ибн Закария ар-Розий, Абу Райҳон Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Беруний, Арабмуҳаммад-хон ўғли Абдулғозихон, Исмоил ал-Журжонийлар ва бошқаларни бутун дунё танийди. Улар ўзларининг табобат фаолиятларида доривор ўсимликлардан турли касалликларни даволашда муваффақиятли фойдаланганлар ва бу ҳақида ёзма маълумотлар кўринишида бой мерос қолдирганлар.

Узоқ вақтлар давомида бутун дунё халқларининг асосий доривор воситалари шифобахш ўсимликлар хом-ашёси асосида тайёрланиб келинган. Шифобахш ўсимликлар заҳарли эмас, ёки кам заҳарли, энг асосийси асорат қолдирмайди, улар таркибида биологик фаол моддалар кўп ва инсон организмига узоқ вақт даволовчи таъсирини ўтказиб туради.

XX асрда синтетик кимё жадал ривожланди, синтез йўли билан жуда кўплаб янги, тез ҳамда кучли таъсир этувчи доривор моддалар яратилди, лекин уларни мунтазам равишда истеъмол қилиш инсон организми структураси ва ҳаётий функцияларини бузилишига олиб келиши маълум бўлди. Синтез йўли билан яратилган дориларни 25% доривор ўсимликлар моддалари билан боғлиқдир.

В. Душенков, И. Раскин [15] маълумотларига қараганда 200000 га яқин турли оддий молекуляр моддалар фақат ўсимликлардан ажратиб олингандир. Шунинг учун ҳам кейинги ўн йилликларда шифобахш ўсимликларга қизиқиш яна ортмоқда, чунки улар хом ашёси асосида тайёрланган доривор воситалар – витаминлар, биологик фаол бирикмалар ва минерал моддалар инсон организмига жуда самарали таъсир этади. 1981 йилдан тиббиёт амалиётига татбиқ этилган 847 та оддий молекуляр доривор препаратларнинг 43 таси табиий бирикмалар, 232 таси табиий бирикмаларнинг ҳосилалари ҳисобланади. Қолган 572 янги доривор препаратларнинг 262 таси табиий бирикмалар билан боғлиқлиги мавжуд.

Маълумки, дунё миқёсида фармацевтика корхоналарида ишлаб чиқарилаётган дори воситаларининг тахминан 50% и доривор ўсимликлар хом-ашёсидан тайёрланмоқда. Айниқса юрак-қон томир касалликларининг даволашда ва профилактикаси учун фойдаланиладиган доривор препаратларнинг 77%, жигар ва ошқозон-ичак касалликларини профилактикаси ва даволашда фойдаланиладиган доривор препаратларнинг 74%, балғам кўчирувчи дориларнинг 73%, қон тўхтатувчи дориларнинг 60% доривор ўсимликлар хом-ашёси асосида ишлаб чиқарилмоқда [22].

Ҳозирги пайтда озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги бўйича халқаро